

УДК 1(092)

Цитування:

Федоренко М. О. Культурологічний вимір філософії Григорія Сковороди. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 1. С. 96–100.

Fedorenko M. (2024). Cultural dimension of Hryhorii Skovoroda's philosophy. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 1, 96–100 [in Ukrainian].

Федоренко Микола Олександрович,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри суспільних наук
Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського
<https://orcid.org/0000-0001-5480-6059>
Fed2000@ukr.net

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Мета роботи спрямована на дослідження культурологічних засад філософії Григорія Сковороди. **Методологія роботи** ґрунтується на застосуванні загальнонавчаних підходів аналізу, синтезу, порівняння. Дослідження спирається на розуміння значущості культурного контексту феноменів інтелектуальної історії. **Наукова новизна.** Аргументується теза про визначальну роль українського бароко у формуванні української ідентичності. Стверджується думка про причетність народження і дозрівання автентичної духовної та академічної культури до європейських історичних джерел. Обґрунтовуються основні засади козацького бароко і їх прояв в творчій спадщині Григорія Сковороди. **Висновки.** Проаналізовано витоки та особливості культури бароко. Закцентовано увагу на прагненні бароко до універсальності, намаганні досягнути безкінечності, тяжінні до динамізму. Підкреслено значення контрастів та антитез в культурі бароко як засобів відтворення динаміки буття. Досліджено феномен емблеми як засіб, за допомогою якого речі зовнішнього світу вводяться в людське життя та набувають культурних функцій. Зауважено, що бароко – це час практичної дії, реалізації енергії, пошуку людиною цієї доби нових форм. Вказано на ту обставину, що Сковорода розвиває розуміння споглядального відношення як практичну дію, що вимагає не пасивності, а активного ставлення. Вказано на схильність західного європейського бароко до містичного, есхатологічного переживання світу. Продемонстровано тезу про оптимістичне значення стилю бароко на території Східної Європи. Показано зв'язок між внеском України в культуру епохи бароко і філософським переосмисленням Григорієм Сковородою песимістичних проявів епохи модерну.

Ключові слова: Григорій Сковорода, культурологічний вимір, бароко, універсальність, динамізм, емблема.

Fedorenko Mykola, PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Social Sciences, Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music

Cultural dimension of Hryhorii Skovoroda's philosophy

The purpose of the work is to study the cultural foundations of Hryhorii Skovoroda's philosophy. **The research methodology** is based on the use of commonly used approaches of analysis, synthesis, and comparison. The study is based on an understanding of the importance of the cultural context of the phenomenon of intellectual history. **Scientific novelty.** The author argues the thesis about the decisive role of the Ukrainian Baroque in the formation of Ukrainian identity. The author argues that the birth and maturation of authentic spiritual and academic culture is linked to European historical sources. The basic principles of the Cossack Baroque and their manifestation in the creative heritage of Hryhorii Skovoroda are substantiated. **Conclusions.** The origins and features of Baroque culture are analysed. The attention is focused on the Baroque's desire for universality, the attempt to comprehend infinity, and the attraction to dynamism. The significance of contrasts and antitheses in Baroque culture as a means of reproducing the dynamics of life is emphasised. The phenomenon of the emblem as a means by which things of the external world are introduced into human life and acquire cultural functions is investigated. It is noted that the Baroque is a time of practical action, realisation of energy, and the search for new forms by a person of this era. It is pointed out that Skovoroda develops an understanding of the contemplative attitude as a practical action that requires not passivity, but an active attitude. The tendency of the Western European Baroque to a mystical, eschatological experience of the world is pointed out. The thesis of the optimistic significance of the Baroque style in Eastern Europe is demonstrated. The author shows the connection between Ukraine's contribution to Baroque culture and Hryhorii Skovoroda's philosophical rethinking of the pessimistic manifestations of the modern era.

Keywords: Hryhorii Skovoroda, cultural dimension, Baroque, universality, dynamism, emblem.

Актуальність теми дослідження. Події останнього часу, пов'язані з російсько-

українською війною, для української національної ідентичності набули

екзистенційно-буттєвого характеру. В такі часи особливого загострення набувають питання світоглядного гатунку. Хто ми є як українці, як ми себе самоусвідомлюємо? На які підвалини спирається наше світосприйняття та світовідчуття? Чим власне є те, що іменується культурою, зокрема національною культурою? Що визначає її сутність? Теоретично зазначенні проблеми постали на початку ХХ сторіччя і зводилися до розуміння сенсу культури як сукупності цінностей. Запорукою глибокого осягнення українських цінностей є наше національно-культурне самопізнання, постать Сковороди в якому займає особливе місце.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників творчості Григорія Сковороди слід вказати, передусім, на розвідки Дмитра Багалія [2], Сергія Кримського [5], Дмитра Чижевського [10], Леоніда Ушкалова [9], Марії Грації Бартоліні [1].

За Чижевським та Ушкаловим, Сковорода є останнім і найбільш цілісним представником культури українського бароко, яка за життя філософа сягнула вершини свого розвитку. Його думка черпала життєву силу з символів і знаків барокового світу, брала з них образи і фігури, які, перенесені в живе тіло його творів, перетворювались на міфологеми. Дмитро Багалій переймається біографічними особливостями життя українського філософа, переказом змісту його творів. Сергій Кримський розглядає постать Сковороди в контексті з духовним самовизначенням української нації, зі створенням національної іпостасі «історичного універсуму». Італійська дослідниця Марія Грація Бартоліні демонструє особливості мислення Сковороди з огляду на його чинники символізму, зокрема, на феномен емблеми.

Виклад основного матеріалу. Перебіг життя і творчості Григорія Сковороди відбувається в часи панування і формування «українського бароко». В сучасній літературі бароко загалом розглядається швидше як культурно-історична епоха, адже воно зачіпає не лише мистецтво і літературу, а й філософію, історіографію, церковну проповідь тощо. Йдеться про певні принципи, типологічні риси, що об'єднували філософію і літературу, історіографію.

Виникнення бароко, особливо раннього, пов'язане з кризою Відродження, із його наївно-оптимістичною вірою в природу як абсолютно добру силу, ідилічну віру у вроджене добро і розумність людської природи. Водночас, на світосприйняття тогочасних європейців вплинув і розвиток науки – як

гуманітарної, так і, особливо, природничої. Відкриття Миколи Коперника, Джордано Бруно, Галілео Галілея, Ісаака Ньютона об'єктивно заперечували антропоцентричний світ гуманістів як своєрідну замкнуту реальність, засновану на принципах розуму, гармонії та краси. Світ перед людиною розімкнувся, простір і час постав у своїй безконечності, а людина відчула себе покинутою у цьому безмежному універсумі.

Отже, особливості соціального розвитку, а також розвиток наукового знання зруйнували цілісну оптимістичну картину ренесансного світобачення. На зміну йому приходять трагічне відчуття того, що людина – не центр гармонійно облаштованого всесвіту, а що вона залежить від зовнішніх умов буття, від стихійних – не контрольованих людиною – сил природи. Вочевидь, змінюється погляд на саму природу людини – ренесансне оптимістичне захоплення нею поступається місцем дуалістичним уявленням про її як таку, що знаходиться у полоні власних пристрастей, схильною як до добрих, так і поганих вчинків. «Бо що ж таке, врешті, людина у природі? Ніщо проти нескінченності... мета речей і їхні принципи для неї неприступно сховані у непроникній таємниці. Однаково з цим – нездідна бачити і те ніщо, з якого її вирвано, і ту нескінченність, яка її поглинає» [7, 75].

З прагненням бароко до універсальності, намаганням досягнути безкінечності пов'язане його тяжіння до динамізму, контрастів та антитез. Контрасти та антитези є засобами відтворення динаміки буття. «Митці епохи бароко живуть у світі, де відсутня гармонія, яку Ренесансу вдавалося утримувати. Протиріччя і антиномії тут розуміються як норма життя і як естетичний принцип», - зазначає український дослідник [6, 96].

Звичайно, на атмосферу, у якій формувалась культура бароко, вплинула і Реформація. Розпався не лише гармонійний ренесансний світ, але розпалась і релігія. Особистість постала перед проблемою вибору. Власне, цю драматичність свідомості і успадкувала бароко, яке і формувалося в контексті релігійно-політичної боротьби (в тому числі і українське).

Бароко відоме як культурна доба, надзвичайно важлива для розуміння становлення української ідентичності. Вона вирізняється рішучою спробою, зокрема політичного, відокремлення від культури російської. Досліджуючи особливості українського бароко, Чижевський зазначає, що західноєвропейське «бароко постало

принаймні почати під впливом стремління, відходячи від суб'єктивної сваволі людського індивіду, якому Ренесанс відкрив майже необмежене поле діяльності, досягнути якихось твердих підвалин, міцних основ індивідуального буття в надіндивідуальному [10, 349]. Щодо особливостей становлення українського бароко, то, на його думку, воно, по-перше, не мало опозиційного спрямування (з огляду на розвиток ренесансних ідей передусім у їх повсякденному, а не духовному вимірі), а по-друге, мало для української культури модерновий характер. Більше того, Чижевський припускає «окремий «нахил» українського психологічного типу до духу бароко» [10,371].

Бароко часто густо розглядають в теорії культури як час практичної дії, реалізації енергії, пошук «людиною бароко» нових форм. Показовою демонстрацією дієвості цієї тези є стан, в якому перебувала Україна в роки Руїни. Умови формування гетьманської держави вимагали осмислення значення не лише збройної боротьби, а і культурної політики, яка б була спрямована на розкриття засобів національного відродження, органічного поєднання військових чеснот з моральними цінностями. Відповідно, в Україні епохи Руїни поширюється ідея Слова як «меча духовного», про що писав Лазар Баранович у своїх проповідях «Меч духовний. Як зазначає Сергій Кримський, ця доба в історії України виявляється не лише у посиленні збройної та політичної боротьби за національну незалежність, а й у «заснуванні Києво-Могилянської колегії, використанні європейських програм освіти, обстоюванні гуманістичної цінності латини як міжнародної мови культури» [4, 108]. В буремні часи Реформації, що позначилися протиборством між католиками і протестантами, Петро Могила просуває ідеї екуменізму, християнської єдності всього культурного світу, формулює концепцію синтезу східнослов'янських та західноєвропейських культур. І хоч цей стиль претендував на цивілізаційну універсальність, ця претензія виявилася в Європі обмеженою Контрреформацією, другою хвилею схоластики, що деформувала античну концепцію людини. В Україні ж, навпаки, ця концепція затверджувалася національно-визвольною боротьбою, що висувала на перше місце людину в статусі героя, національного вождя, духовного лідера, всестанового персонажа. Тим самим в українському соціумі виникає особливий тип особистості, яка позначається зазвичай «люди бароко».

Західне європейське бароко схильне до містичного, есхатологічного переживання світу. Людина бароко, як і людина кожної епохи, стоїть перед певними «духовними небезпеками». Останні є результатом не лише певної «сміливості» людини бароко, вона "має нахил ставати на шляхи, які відводять її від глибин буття до поверхні, пустої, обманної, ілюзорної» [10, 341]. Відчуття нестійкості, викликане війнами та суспільними потрясіннями, стимулювало посилення мотиву марності буття. Наскрізна ідея барокової культури формулюється латинським словом «vanitas» - «марнота».

Особливістю стилю бароко на території Східної Європи є те, що він набуває оптимістичного значення [5, 19–347]. У контексті бароко в Україні виникає масове мистецтво національної школи гравюри (О. та Л. Тарасевичі, Іван Мігура, Г. Левицький), яка, всупереч західноєвропейській інтерпретації барокових сюжетів на основі сцен смерті, страт, песимізму, зображає світ як квітучий сад життя, пропагує онтологічний оптимізм. Розповсюджується ідея краси як онтологічного гаранта існування Бога. У XVIII столітті в Україні з'являється й музична гімнографія (мистецтво створення гімнів). Річ у тому, що античність (а саме в контексті її освоєння й розглядалася категорія софійності) виробила два поняття розумності: це той розум, який у голові («логос») і той розум, який у речах, у бутті («софія»). Християнство взяло цю ідею для того, щоб пов'язати Бога зі світом («світ як текст Бога»), щоб обґрунтувати вчення про Бога як особистість.

Стильова домінанта бароко, принаймні в літературі, - метафоричність. І модель світу, і засіб його пізнання. Чому метафора? Мистецтво Відродження засновувалося на припущенні, що світ природний і світ духовний єднаються на засадах розуму та гармонії. Для художника ренесансу точне зображення окремих явищ життя наближало його до розкриття глибинного змісту предмету. Бароко втратило цю віру в єдність макрокосмосу і макрокосмосу. Для митців бароко світ – складне плетиво суперечливих явищ, які є виразником дисгармонічності буття. Тому й істина не тотожна відтворенню окремих предметів у їх статиці, вона – в динамічності зав'язків між ними. А отже, більш загальні властивості буття, світ у цілому неможливо відобразити через його «малі» реальності, останні у змозі лише натякати на більш глибокі закономірності, бути їх символами.

В центрі стилю бароко – живопис, що пов'язано, зокрема, зі спрямованістю бароко на глядача, прагненням наочності. Вочевидь і інші мистецтва – література – тяжіють до живопису. Завершене втілення тяжіння до унаочнення реалізувалося в емблематичній літературі – тексті, що супроводжується малюнком. Емблема – унаочнена метафора.

Світогляд Сковороди ґрунтується на неоплатонізмі в його християнській інтерпретації [1, 23]. Основна спрямованість неоплатонізму – сходження людської душі до власного витoku, яким є Єдине. І вже завдяки цьому, як наслідок, здійснюється пізнання світу. Як поєднується його теорії пізнання з використанням способу емблематики для опису як процесу людського пізнання, так і його вихідних, онтологічних, основ? Це пов'язано з особливостями неоплатонічної теорії буття, з її поділом світу на «вищий» та «нижчий», «видимий» і «невидимий». Звідси метод витлумачення видимого як значимого в сенсі символів і знаків того, що приховано за видимим як річчю у собі. І як один із чинників, застосовується емблематичне бачення дійсності.

Діалоги і вірші Сковороди будувалися по принципу опису емблематичного малюнку. Він вважає, що речі зовнішнього світу вводяться в людське життя та набувають культурних функцій за допомогою образних фігур слів людської мови та емблематичних зображень. Завдяки поетичним фігурам слова та наочно-живописним емблемам предмети і явища зовнішнього світу розкриваються по-новому, являють нам невідомі грані свого буття, стають не просто речами, а елементами культури. Наприклад, сліпуче сонце: чи є воно для людини тільки денним світилом? Ні. Сонце, гадає Сковорода, є також господарем земного світу, його оком, втіленням вічної природи, ворогом темряви, богом людини, альфою та омегою життя. Саме це і проголошують про нього рипіди, золоті емблеми сонця на київських будинках та храмах.

Таким чином, на думку Сковороди, картини і поетичні фігури, стаючи емблемами і символами, розкривають нам дійсність у нових, власне людських аспектах буття. Саме тому їм і належить велика роль у пізнанні таємниці життя і смерті. «Пізніше він сформулює ці думки більш чітко, але й у зрілі роки не відмовиться од того, що «мудра картинка є планом, що являє собою обширність цілої книги», що емблематичний образ є «книгою німою» [3, 30]. Сковорода перемальовує зі збірок емблем та символів багато зображень (16

з них збереглися до нашого часу на сторінках його рукописів). І кожне зображення, при всій зовнішній простоті, переростає для нього у театральне видовище, бачення якогось величного, нетлінного, вічного світу, що притаманний всьому нашому побуту, звичайним речам повсякденності. Так, зокрема, на одній із картинок зображений олень, який наївся змій, і біжить до води, щоб втамувати спрагу. Так Сковорода створює зоровий образ прагнення до знань.

Сковорода залишився сином свого часу з його переоцінкою місця символів і алегорій в арсеналі засобів культури. Але не ця обставина є визначальною. Важливо, що символи перестали бути для нього таїнством на зразок ікони. Він шукав за ними земного, реального пізнавального змісту - такого ж, як і за іншими явищами культури.

Характеризуючи положення людини в культурі 18 сторіччя як ситуацію «ізолюваного «я», сучасний дослідник зазначає, що вона була наслідком попереднього розвитку «розчаклованого суспільства» з його етикою свободи і взаємної користі. Її поява була результатом витіснення космосу духів і сил механістичним всесвітом, характеризувалася становленням відстороненого розуму, процесами самодисципліни, інтенсифікацією почуття інтимності. Це надавало індивідові чуття впевненості, сили і влади, обумовлених передусім досягненнями в пізнанні світу. Вочевидь, окрім відчуття влади, це формувало відчуття ментальної захищеності від вікових страхів та тривоги, а також певної незалежності – адже ми більше не покладаємося на божественну могутність. Не зважаючи на те, що почуття відстороненого «я» є глибоко вкоріненим у нашому сучасному бутті, воно має і свої обмеження, може сприйматися «навіть як в'язниця, перебування в якій робить нас нечутливими до всього, що знаходиться за межами цього впорядкованого людського світу з його інструментально-раціональними проектами» [8, 387]. Звідси відчуття того, що ми полишені чогось важливого, що ми живемо ніби за ширмою, яка приховує від нас справжню реальність. Зазначена духовна нестабільність у 18 сторіччі, зокрема в сфері віросповідання, з одного боку змушувала неприйняття офіційних форм християнства, з іншого – спричиняла чуття порожнечі, спонукала до необхідності пошуку нового смислу. Прикладом цього є діяльність Григорія Сковороди.

Зі зникненням почуття трансцендентного ми, можливо, щось важливе втратили. Реакція

може бути різною. Одні будуть шукати те, що ми втратили. Інші – вважатимуть це чуття суто суб'єктивним, пов'язаним з ностальгуючим настроєм. Треті – вважатимуть цю втрату платнею за нашу модерність. Григорій Сковорода належав до першого типу. Ми можемо відчувати, що сфера нашого повсякденного життя стала плоскою, холодною; що речі, які оточують нас, є порожніми, мертвими. Перед всім цим ми можемо відчувати щось на зразок «нудоти». А ми хочемо все це пережити як щось особливе, величне (тому ми і говоримо про укладання шлюбу як «урочистої церемонії»).

Справа в тому, що у XVII столітті, коли Галілей за допомогою дослідів показав слушність ідей Коперника, продемонстрував, що людина не є центром світу, а Земля — не є центром Всесвіту – це викликало дуже різку духовну кризу в європейській інтелігенції, у таких видатних людей, як Паскаль, Гете. Це була ломка колишніх ідей, велика драма в розумінні людини. І наш Григорій Сковорода вирішує цю проблему. «Він каже: якщо людина й перестала бути центром великого світу, то вона – особливий світ, мікрокосм, і вона є його центром» [3,45].

Висновки. Проаналізовано витоки та особливості культури бароко. Закцентовано увагу на прагненні бароко до універсальності, намаганні досягнути безкінечність, тяжінні до динамізму. Підкреслено значення контрастів та антитез в культурі бароко як засобів відтворення динаміки буття. Досліджено феномен емблеми як засобу, за допомогою якого речі зовнішнього світу вводяться в людське життя та набувають культурних функцій. Зауважено, що бароко – це час практичної дії, реалізації енергії, пошуку людиною цієї доби нових форм. Вказано на ту обставину, що Сковорода розвиває розуміння споглядального відношення як практичну дію, що вимагає не пасивності, а активного ставлення. Вказано на схильність західного європейського бароко до містичного, есхатологічного переживання світу. Продемонстровано тезу про оптимістичне значення стилю бароко на території Східної Європи. Показано зв'язок між внеском України в культуру епохи бароко і філософським переосмисленням Григорієм Сковородою песимістичних проявів епохи модерну.

Література

1. Бартоліні Марія Грація «Пізнай самого себе». Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковорода / пер. з італ. М. Прокоповича. Київ : Академперіодика, 2017. 160 с.
2. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків : Держвидав України, 1926. 397 с.
3. Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода: Біографічна повість. Київ : Молодь, 1984. 216 с.
4. Кримський С. Б. Ранкові роздуми. Київ: Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.
5. Кримський Сергій. Під сигнатурою Софії. Київ : ВД «КМА», 2008. 387 с.
6. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. Київ : Мистецтво, 1981. 288 с.
7. Паскаль Блез. Думки / пер. з франц. А. Перепаді, О. Хоми. Київ : Дух і Літера, 2009. 704 с.
8. Тейлор Чарльз. Секулярна доба. Книга перша / пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера, 2013. 661 с.
9. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода : семінарії. Харків : Майдан, 2004. 876 с.
10. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ : Обереги, 2003. 576 с.

References

1. Bartolini, M. G. (2017). "Know Thyself". Neoplatonic Sources in the Works of H. S. Skovoroda. Kyiv [in Ukrainian].
2. Drach, I. F., Krymskyi, S. B., Popovych, M. V. (1984). Hryhorii Skovoroda: Biographical novel. Kyiv [in Ukrainian].
3. Bahalii, D. I. (1926). Ukrainian Traveling Philosopher H. Skovoroda. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Krymskyi, S. (2009). Morning Reflections. Kyiv [in Ukrainian].
5. Serhii Krymskyi. (2008). Under the Signature of Sophia. Kyiv [in Ukrainian].
6. Nalivaiko, D. S. (1981). Art: Trends, Currents, Styles. Kyiv [in Ukrainian].
7. Pascal, B. (2009). Thoughts. Kyiv [in Ukrainian].
8. Taylor, Ch. (2013). Secular Age. Book One. Kyiv [in Ukrainian].
9. Ushkalov, L. V. (2004). Hryhorii Skovoroda: seminars. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Chyzhevskyi, D. (2003). Ukrainian Literary Baroque. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2024
Отримано після доопрацювання 19.02.2024
Прийнято до друку 27.02.2024